

ТЕМА 12. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

Правове регулювання в юридичній літературі розглядають як одне з центральних і всеохоплюючих правових явищ. Воно переслідує мету впорядкування та вдосконалення суспільних відносин, без чого в суспільстві неможливий правопорядок і законність, нормальний ритм життя та спокій громадян. Тому так важливо вивчати цю правову категорію, предмет, методи та засоби правового регулювання, його стадії та механізм як з наукової точки зору, так і з точки зору практики. Цю тему можна розглядати як узагальнюючу стосовно вивчення різних правових явищ, оскільки більшістю юристів підтримується думка про те, що чим більше правових явищ беруть участь у правовому регулюванні суспільних відносин, тим ефективніше його результат. Тому під час її вивчення кожен здобувач вищої освіти може перевірити свої знання з інших тем і поглибити їх за рахунок узагальнення в цій темі.

12.1 Поняття правового впливу, його види та механізм

У сучасному суспільстві право відіграє провідну роль, адже впорядковує найважливіші відносини між людьми. У зв'язку з дією права на суспільні відносини необхідно розрізняти два явища – «правовий вплив» і «правове регулювання».

Вони є близькими за змістом та взаємопов'язаними, але не тотожними.

Традиційно їх розрізняють за такими критеріями:

– *за предметом регулювання.* Предметом правового впливу є широке коло суспільних відносин, в тому числі й ті, що правом не регулюються, а предметом правового регулювання є лише конкретні суспільні відносини;

– *за механізмом.* Характеризуючи правовий вплив, необхідно зазначити, що тут задіяні неправові механізми – психологічний, виховний, інформаційний та інші. При здійсненні ж правового регулювання мають місце виключно правові засоби – норми права, правовідносини тощо;

– *за наслідками.* При здійсненні правового впливу на суспільні відносини правових наслідків може і не статися. Наприклад, якщо Ви знаєте про те, що Верховною Радою України 5 червня 2003 р. прийнято Закон України «Про іпотеку», це не означає, що ви обов'язково вступите в іпотечні відносини протягом свого життя. Ви просто залишаєтеся носієм цієї інформації. Чого не скажеш про правове регулювання. При його наявності завжди наступають правові наслідки у вигляді певних правовідносин.

Під **правовим впливом** потрібно розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них і на широке коло суспільних відносин за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних, виховних та інших) засобів¹.

У зв'язку з цим механізм правового впливу є сукупністю специфічних правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на

¹ Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю. В. Кривицький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 75.

свідомість і поведінку людей, метою якого є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки¹. Елементи механізму правового впливу доречно розглядати в контексті його основних видів.

Правовий вплив на людей може бути:

1) *інформаційно-психологічним* – доведення позиції держави про дозволена, необхідна чи заборонена поведінку, правові стимули (заохочення) і правові обмеження (покарання). Інформаційна дія права полягає в тому, що право містить різноманітну інформацію правового змісту. Наприклад, за історичними пам'ятками права ми багато чого дізнаємось про життя наших пращурів. У свою чергу знання вчить і закликає до певних дій. Тому досить важливо, щоб закладена в праві інформація не була неправдивою, дезорієнтаційною, інакше через певний час право перестане діяти. У сучасному суспільстві інформація правового змісту передається через засоби масової інформації, білборди, юридичну літературу тощо. Так, у місті Києві часто зустрічаються білборди з інформацією щодо необхідності дотримання правил дорожнього руху, які мають на меті вплив на свідомість усіх учасників цього процесу з метою формування високого або принаймні належного рівня їх правової свідомості та правової культури;

2) *виховним* – виховання поваги до права, орієнтування людини на правові цінності, досягнуті людством, на необхідність їх сприйняття і розвитку (поділ влади, народний суверенітет, демократія, основоположні права і свободи людини, справедливе правосуддя тощо), формування настанов на правомірну поведінку;

3) *соціальним* – забезпечення взаємного зв'язку правових норм і соціального середовища їх дії, відображення в нормах права соціально корисної мети, врахування всіх факторів суспільного життя людини – як правових, так і економічних, політичних, соціально-культурних, моральних тощо.

Правовий вплив може відбуватися в двох формах: *активній і пасивній*. *Активна форма передбачає* безпосереднє використання засобів і методів правового регулювання у процесі соціальної життєдіяльності.

Цілі активного впливу полягають в удосконаленні та оптимізації усталених правових відносин; усуненні правопорушень; реалізації юридичної відповідальності стосовно правопорушників.

Пасивна форма передбачає опосередкований вплив права на суспільні відносини. Тому не відбувається безпосереднього правового втручання в суспільні відносини, але сам факт наявності права виступає в якості фактора, що спонукає суб'єктів діяти відповідно до юридично закріплених правил і утримуватися від вчинення дій протиправного характеру.

Цілями пасивного впливу є збереження усталеного на певному етапі соціального розвитку правопорядку; запобігання правопорушенням.

¹ Денисова А. М. Механізм правового впливу: напрями прояву / А. М. Денисова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 55. – С. 60 – 61.

12.2 Правове регулювання: поняття, способи, методи, типи, предмет

На відміну від правового впливу, правове регулювання в загальному вигляді є процесом, спрямованим на те, щоб за допомогою правових засобів гарантувати поведінку, необхідну суспільству, спрямувати розвиток життєвих ситуацій у бажане правомірне русло.

В юридичній літературі правове регулювання розглядається науковцями з різних позицій. З *телеологічної точки зору* правове регулювання – це цілеспрямований текстуальний (інформаційно-ціннісний) правовий вплив на суб'єктів права. У *функціональному розумінні* під правовим регулюванням розуміють орієнтування поведінки суб'єктів права на норми права. Правове регулювання з *феноменологічних позицій* починається з елементарного акта екстерналізації – прояву активності людини як такої. Внаслідок чого відбуваються зміни в оточуючому середовищі, а зовнішня активність відображається в певній формі. Прибічники *комунікативного підходу* розуміють правове регулювання як складний і багатофакторний процес упорядкування інформаційного обміну, який здійснюється учасниками правової комунікації. Враховуючи всі вказані підходи до визначення цієї правової категорії, можна сформулювати визначення правового регулювання, що є фактично традиційним і зустрічається в більшості юридичної літератури.

Правове регулювання *представляє собою цілеспрямований результативний вплив права на конкретні суспільні відносини з метою їх впорядкування та вдосконалення за допомогою виключно правових засобів.* Це визначення містить усі найважливіші характеристики правового регулювання: 1) є різновидом соціального регулювання; 2) здійснюється громадянським суспільством або державою; 3) має нормативно-результативний характер – здійснюється за допомогою цілісної системи правових засобів, що забезпечують втілення в життя норм права для досягнення необхідної мети (результату); 4) має організаційний характер – за допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правової форми (в нормах права закріплюється міра можливої або належної поведінки); 5) має цілеспрямований характер – спрямоване на задоволення прав, свобод, законних інтересів суб'єктів права; 6) має конкретний характер – завжди пов'язане з реальними (конкретними) відносинами.

Предметом правового регулювання *є конкретні суспільні відносини, що потребують урегулювання саме нормами права, а не іншими соціальними нормами.* Йому властиві такі **ознаки**:

– це мають бути соціальні відносини, іншими словами відносини між людьми, оскільки право не регулює наприклад процесів, які можуть протікати в природі;

– це відносини, які мають носити свідомий характер. Тобто суб'єкти, вступаючи в такі відносини, повинні розуміти свої діти та керувати ними, а не діяти у стані гіпнозу, фізичного чи психічного примусу;

– це найбільш важливі суспільні відносини для конкретної людини, групи людей чи суспільства в цілому;

– це відносини, які можуть бути врегульовані саме нормами права, а не іншими соціальними регуляторами, що зайвий раз підкреслює їх важливість і значущість.

Таким чином, правове регулювання охоплює:

– специфічну діяльність держави або громадянського суспільства, пов'язану з виробленням норм права і з визначенням юридичних засобів забезпечення їх дієвості;

– діяльність безпосередніх учасників суспільних відносин, спрямовану на пошук і використання засобів юридичного регулювання, для узгодження своєї поведінки з нормами права (їх принципами, цілями, призначенням). Це зумовлює необхідність урахування специфіки духовно-культурної сфери, зокрема національні та релігійні особливості учасників правовідносин¹.

Методи правового регулювання визначаються як обумовлені предметом правового регулювання різні прийоми, способи, засоби впливу права на суспільні відносини. Найбільш розповсюдженою є класифікація методів, що проводиться за ознакою характеру впливу права на суспільні відносини, які ним регулюються. Відповідно до неї виокремлюють *імперативний* та *диспозитивний методи*.

Імперативний метод застосовується для впливу на відносини, які ґрунтуються на основах влади та підпорядкуванні їх суб'єктів. Він є характерним для публічних галузей права, наприклад, для адміністративного, фінансового, конституційного, кримінально-виконавчого права, вбирає в себе метод заборони, метод владних приписів (субординації) і метод зобов'язання².

У свою чергу *диспозитивний метод* – це засіб регулювання відносин між рівноправними учасниками правовідносин. Він надає можливість сторонам самостійно вирішувати питання про форму своїх взаємовідносин, урегульованих нормами права. Цей метод застосовується у сфері дії галузей приватного права (наприклад, цивільного, сімейного права).

Отже, *імперативний метод* (він же *метод субординації, або авторитаризму*) відноситься до сфери централізованого (державно-нормативного) регулювання, а *диспозитивний метод* (він же *метод координації, або автономії*) – до децентралізованого (договірного) регулювання.

У науковій літературі зустрічається також інша класифікація правових методів, згідно якої виокремлюються *методи матеріально-правового характеру* та *методи процесуального характеру*³.

Методи матеріально-правового характеру – це сукупність методів правового регулювання, що використовуються для впорядкування суспільних відносин, які складаються в різних сферах життєдіяльності та спрямовуються

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкав, 2011. – С. 432.

² Витченко А. М. Метод правового регулювання соціалістических общественних отношений : [монографія] / А. М. Витченко ; под ред. док. юрид. наук М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – С. 100 – 101.

³ Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе : [монографія] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 85.

на досягнення результатів розвитку всього суспільства в цілому і саме тому мають визначальне значення. У свою чергу методи матеріально-правового характеру об'єднуються у відповідні групи: а) методи, які гарантують стійкість і визначеність суспільних відносин. Вони властиві нормам адміністративного, фінансового права, де в якості суб'єктів виступають як окремі громадяни, так і державні органи. До цієї категорії методів відносять метод автономності, плановості, співпорядкування; б) методи регулювання стимулюючих властивостей. Їх безпосереднє призначення полягає в тому, щоб спонукати до вольових вчинків членів суспільства, які б відповідали новим суспільним відносинам. Різновидами цього методу є методи рекомендації і заохочення; в) метод примусового впливу, який виражається в тому, що в нормах права встановлюються заборони щодо певних вчинків із вказівкою на негативні наслідки, які можуть наступити у випадку порушення заборон. До цього виду належить кримінальне покарання, адміністративне, дисциплінарне, майнове стягнення, а також заходи громадського впливу.

Методи процесуального характеру використовуються при застосуванні норм права (правозастосуванні) та у сфері правотворчості. Специфіка методів процесуального характеру полягає в тому, що вони як свій безпосередній об'єкт використовують волю суб'єктів, наділених офіційними повноваженнями створювати і застосовувати норми права в тій чи іншій сфері державної діяльності.

Методи правотворчості використовуються в діяльності органів держави та окремих посадових осіб щодо встановлення норм права. У свою чергу призначення цих методів полягає в тому, щоб встановити визначений стан волі суб'єктів, на яких покладені функції безпосередньої правотворчості. До них відносять метод субординації, делегації, санкціонування. Наприклад, метод субординації виражається у встановленні такого стану волі суб'єктів правотворчості, при якому один з суб'єктів зобов'язується конституційними нормами завжди керуватися у своїй правотворчій діяльності загальними нормативними приписами, що встановлюються іншим суб'єктом – вищестоящим органом.

Правозастосовні методи є більш різноманітними та розрізняються залежно від конкретної організаційно-правової форми діяльності, в якій вони використовуються. Це такі методи як візування, затвердження, погодження¹.

Важливе значення для регулювання конкретних суспільних відносин мають *способи правового регулювання*. Переважно до них відносять три способи правового регулювання: дозволи, заборони та зобов'язання, що відповідають регулятивно-статичній і регулятивно-динамічній функції права².

Дозвіл – надання суб'єктові права на здійснення певних діянь. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою дозволу може бути будь-яка

¹ Теорія держави і права: підруч. / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров та ін.]; за ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 291.

² Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // Правова держава. – 1996. – Вип. 7. – С. 103 – 108; Скакун О. Ф. Теорія государства и права: учеб. / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2000. – С. 537 – 538.

правова норма, що надає суб'єктові права на одержання тих або інших благ, наприклад, права на отримання пенсії.

Зобов'язання – юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах, обставинах. Наприклад, покладення обов'язку забезпечення обвинуваченому права на захист, обов'язок своєчасного виконання договірних зобов'язань тощо.

Заборона – юридична необхідність утримуватися від певної поведінки. Прикладом заборони може бути положення норм права про заборону пропаганди війни, національної або расової переваги одних народів над іншими.

Заохочення – встановлення в нормах права можливості одержання певних пільг і переваг за здійснення бажаних або корисних для держави й суспільства діянь. Так, заохоченням є, наприклад, рішення колегії про нагородження почесними грамотами, нагородами, відзнаками; рішення колегії про призначення стипендій Президента України, Кабінету Міністрів України.

Крім основних способів правового регулювання, в юридичній літературі виділяються й додаткові, такі як: стимулююча дія норм права, застосування засобів примусу, попереджувальна дія норм права. Виокремлення названих способів як додаткових, пояснюється тим, що вони розглядаються як певний вид обов'язку¹.

Характеристика правового регулювання була б далеко не повною без звернення до категорії «тип правового регулювання».

Тип правового регулювання – це особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні способів (дозволів і заборон) і створює стан більшого чи меншого сприяння для задоволення інтересів суб'єкта права. Тип правового регулювання встановлює тип правового режиму. Існують такі **типи правового регулювання**:

– *загальний дозвіл* – це тип правового регулювання, що базується на своєсвідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші діяння. Виняток становлять випадки прямої заборони законом тих чи інших діянь. Отже, цей тип правового регулювання виходить з формули: дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом. За цим типом регулювання створюються цивільні, трудові, сімейні, житлові та інші правовідносини (наприклад, особа має право укладати будь-які правочини, за винятком тих заборон, що передбачені в законі).

– *загальна заборона* (цей тип правового регулювання ще називають звільненням від заборони) – тип правового регулювання, основу якого складає загальна заборона певних видів діянь, але при цьому формулюється конкретне звільнення від неї, тобто робиться виняток із загальної заборони. У цьому типі правового регулювання реалізується принцип: заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом. За цим типом регулювання встановлюються правові статуси та функції посадових осіб, державних службовців, міністрів,

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 302.

прокурорів, суддів, мерів міст та інших (наприклад, суд у вже вирішеному кримінальному впровадженні має право знову повернутися до неї лише у випадках, прямо передбачених у законі).

У демократичній державі застосування першого типу правового регулювання (загального дозволу) характерне для врегулювання насамперед поведінки людей, а другого (загальної заборони) – для впорядкування діяльності держави, її органів та їх посадових осіб.

12.3 Стадії правового регулювання

Характеризуючи правове регулювання як процес, необхідно зазначити, що він відбувається не спонтанно, а протягом тривалого часу і є не разовим, а безперервним. Зважаючи на це, процес правового регулювання відповідних суспільних відносин має низку самостійних, але тісно пов'язаних між собою стадій, які послідовно змінюють одна одну і спрямовуються на отримання кінцевого результату, що відповідає меті правового регулювання. Такі стадії взаємопов'язані, що проявляється насамперед у тому, що кожна окремо взята стадія правового регулювання є передумовою наступної, оскільки завершення однієї є початком іншої. Крім того, всі стадії правового регулювання в кінцевому підсумку підпорядковані єдиній меті – впорядкувати відповідні суспільні відносини, охороняти їх та сприяти подальшому розвитку. У комплексі стадії правового регулювання суспільних відносин дають можливість більш повно осмислити такий складний феномен як правове регулювання суспільних відносин і пов'язаний з ним механізм, властивий кожній окремо взятій стадії правового регулювання¹.

Аналіз юридичної літератури свідчить про відсутність серед науковців єдиного підходу до виокремлення кількості стадій правового регулювання суспільних відносин. Така неоднотайність поглядів дозволяє вести мову про існування *основних і додаткових стадій правового регулювання* й для зручності запам'ятовування здобувачами вищої освіти пропонуємо їх називати в скороченому варіанті єдиними правовими термінами.

Таким чином, до *основних стадій правового регулювання можна віднести такі: правотворчість, правовідносини та правореалізація.*

Перша стадія полягає у введенні в правову систему юридичних норм, які регламентують поведінку учасників суспільного життя. Це стадія загальної абстрактної можливості нормативного регулювання суспільних відносин, що потребують правового впливу². Ця стадія формування та дії юридичних норм характеризується тим, що норми регламентують, скеровують поведінку учасників суспільних відносин, встановлюють для них відповідний правовий режим. У межах означеної стадії визначено певні правові цілі, яких бажано досягнути за допомогою правового регулювання.

Друга стадія полягає індивідуалізації та деталізації норм права на основі

¹ Мазур В. Стадії правового регулювання цивільних відносин / В. Мазур // Юридичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 5.

² Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1999. – № 5. – С. 107.

юридичних фактів щодо конкретної ситуації шляхом встановлення певних правових відносин між конкретними суб'єктами права, в яких виникає необхідний набір прав та обов'язків.

Третя стадія реалізації (втілення в життя) прав та обов'язків у межах певних правових відносин, яка здійснюється через волюву діяльність людей³. Соціальні та юридичні цілі, що стоять перед правотворчим органом під час прийняття відповідного нормативно-правового акта, не можуть бути реалізовані інакше, як через втілення в конкретних правовідносинах. Формами реалізації при цьому є виконання, дотримання та використання.

Відповідно до додаткових стадій можна віднести стадії тлумачення норм права, якщо в цьому є необхідність, та застосування норм права.

Необхідність у стадії тлумачення норм права виникає там і тоді, коли є потреба у тлумаченні норм права, якими буде здійснюватися регулювання суспільних відносин. На жаль, з об'єктивних і суб'єктивних причин законодавство має низку недоліків, прогалин і колізій, що гальмують його розуміння та реалізацію. Це зазвичай викликає необхідність додаткового пояснення та інтерпретації норми права, якщо наприклад, зустрічаються норми схожі за змістом або такі, що протирічать одна одній.

Застосування норм права як додаткова стадія правового регулювання передбачає перехід від загальних форм реалізації норм права до її особливої форми. Її особливість визначається тим, що це конкретна життєва ситуація, суб'єкт якої потребує застосування до нього з боку держави норм права і прийняття рішення у вигляді правозастосовного акта.

12.4 Поняття механізму правового регулювання. Види і характеристика елементів механізму правового регулювання

Вивчення механізму правового регулювання цікавить учених тривалий час. Його мета – забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів права до цінностей, тобто гарантованість їхнього справедливого задоволення.

Механізм правового регулювання – це сукупність правових засобів, узятя в єдності, за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на конкретні суспільні відносини з метою їх упорядкування та розвитку.

До основних **ознак** (рис) механізму правового регулювання відносяться:

– правове регулювання та його механізм є складовою соціального регулювання;

– є певною системою взаємодіючих між собою елементів, серед яких виокремлюють правові засоби (норми, суб'єктивні права та юридичні обов'язки тощо), способи (дозволи, заборони і зобов'язання) та форми (дотримання, виконання і використання);

– забезпечує регулювання суспільних відносин, тобто є динамічною частиною правової системи;

³ Матузов Н. И. Возможность и действительность в правовой сфере / Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 6.

– має цілеспрямований і результативний характер¹.

Стосовно елементів механізму правового регулювання, то також необхідно зазначити про відсутність єдиної точки зору щодо їх кількості та якісного переліку. За час існування теорії держави та права як юридичної науки сформувалася точка зору, згідно з якою основними елементами механізму правового регулювання є норма права, правовідносини та акти реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

У сучасний період науковці наповнили це явище іншими елементами, наявність яких обґрунтували певними причинами та обставинами – розвитком юридичної науки, виділенням нових юридичних засобів, бажанням розширити це поняття, його характеристикою як динамічного явища.

Таким чином, до елементів механізму правового регулювання можна віднести: принципи права, норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права, законність, правову свідомість, правову культуру, правомірну поведінку, протиправну поведінку, юридичну відповідальність тощо. Зупинимось на характеристиці основних з них.

Норма права – це споконвічний елемент і нормативна основа механізму правового регулювання. Норма права являє собою загальне обов'язкове правило (модель) поведінки, яке встановлює для суб'єкта права як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки.

Якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права правильно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються, наскільки високий рівень загальної і правової культури законодавчого корпусу. Безпосереднім чинником виникнення правових норм є правотворча діяльність держави, що полягає у прийнятті, зміні або відміні певних норм права.

Специфічне завдання норми права в механізмі правового регулювання полягає в тому, щоб:

- визначити загальне коло людей, на які вона поширює свою дію;
- встановити зміст суспільних відносин (зміст поведінки суб'єкта), а також об'єкти правовідносин;
- визначити обставини, в яких особа повинна керуватися цим правилом поведінки;
- розкрити саме правило поведінки вказівкою на права і обов'язки учасників відносин, що регулюються, характер їх зв'язку між собою, а також державно-примусові заходи, що застосовуються до осіб у разі невиконання ними юридичних обов'язків.

Норма права набуває зовнішнього вираження в нормативно-правовому акті, який забезпечує її дієвість. Нормативно-правові акти обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання. Функції нормативно-правових актів полягають головним чином у тому, щоб увести в правову

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 343.

систему нові юридичні норми, забезпечити їх зміну або скасування, підвищити ефективність їх дії¹.

Правовідносини – необхідний елемент механізму правового регулювання, важлива ступінь здійснення програм, закладених у нормах права. У правовідносинах індивідуалізуються положення відповідної правової норми, конкретизуються суб'єктивні юридичні права і обов'язки певних суб'єктів, їх повноваження і юридична відповідальність. Індивідуалізація загальних моделей поведінки стосовно конкретних осіб – другий рівень правового регулювання. Особливості прав, обов'язків, повноважень і відповідальності (а звідси й особливості правовідносин) багато в чому залежать від характеру регулюючого впливу норм права, в результаті якого складаються різні види правовідносин – регулятивні чи охоронні, активні чи пасивні. Отже, правовідносини в механізмі правового регулювання утворюють певну систему і лише так вони забезпечують переведення загальних правил норм права в суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки, повноваження й юридичну відповідальність для конкретних осіб, дозволяють досягти виконання їх волі, задоволення інтересів.

Правовідносини в механізмі правового регулювання виконують такі функції:

- визначають конкретне коло осіб, на яких поширюється дія норм права в певний момент;
- закріплюють конкретну поведінку, якої повинні або можуть додержуватися особи;
- слугують умовою для можливого приведення в дію спеціальних юридичних засобів (прокуратурою, судом, поліцією) з метою забезпечення суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності. Таким чином, правовідносини в механізмі правового регулювання – це засіб «переведення» загальних правил норм права у площину суб'єктивних прав і обов'язків для певних суб'єктів.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків – це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, пов'язана зі здійсненням (реалізацією) своїх прав і обов'язків.

Можливі два результати реагування на правове регулювання:

- активний – вчинення дій, що дозволяються (наприклад, брати участь у виборах органів влади);
- пасивний – утримування від заборонених дій (наприклад, не завдавати шкоди довкіллю)¹.

Якщо активними діями реалізуються права – має місце використання правових норм. Якщо активними діями реалізуються обов'язки – має місце виконання правових норм. Якщо реалізація правових норм, що забороняють які-небудь дії, полягає в утримуванні від їх вчинення – має місце додержання норм права. Наприклад, норми кримінального права реалізуються тоді, коли

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. – С. 438.

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. – С. 440.

громадянин не вчиняє протиправних дій. Отже, акти безпосередньої реалізації у формах використання наданих нормами права можливостей, виконання зобов'язуючої норми права, додержання правових заборон посідають особливе місце в механізмі правового регулювання, тому що являють собою його кінцеву мету.

У всіх випадках акти безпосередньої або опосередкованої реалізації прав і обов'язків завершують правове регулювання. Саме тут відбувається «переведення» правил норм права (спочатку виражених у правах і обов'язках) у фактичну, реальну поведінку учасників суспільних відносин, на які було спрямовано правове регулювання.

12.5 Законність: поняття, ознаки, принципи та система гарантій

Законність відносять до одного з універсальних елементів механізму правового регулювання, оскільки вона «пронизує» всі стадії процесу правового регулювання і «проявляється» при характеристиці будь-якого з елементів його механізму².

Термін «законність» є похідним від терміна «закон» і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права та влади, права і держави, права та суспільства. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера правореалізації). Законність характеризується поєднанням двох ознак: зовнішньої (формальної) – обов'язком виконувати розпорядження законів і підзаконних правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами і різними об'єднаннями; внутрішньої (сутнісної) – наявністю науково обгрунтованих і відповідних праву законів; якістю законів.

Важливо не лише додержуватися законів, а й створювати справедливі, тобто правові, закони. Правові закони повинні бути нормативним підґрунтям законності. Законність є не самоціллю, не виконанням заради виконання, її призначення – додержання законів в ім'я проголошення свободи, справедливості. Законність – явище прогресивне і покликане сприяти суспільному прогресу. В історії було чимало випадків, коли громадяни додержувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе додержання» в дійсності означало «суворе порушення» (наприклад, масові репресії за часів Другої світової війни). У таких випадках закон не відповідав праву, потребам суспільного прогресу. Щоб у державі була «правозаконність», чинні закони,

² Поряд із законністю, до універсальних елементів правового регулювання відносять правову свідомість і правову культуру. Правова свідомість – це особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності у правових теоріях і концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей. Правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особи, інші соціальні цінності.

насамперед Конституція, повинні адекватно відображати принципи права, загальнолюдські цінності. У сфері правотворчості це виражається в забезпеченні видання закону, який відповідає праву, Конституції в цілому.

Законність – явище багатоаспектне й може виступати як принцип, метод і режим. Законність є принципом діяльності державних органів, громадських організацій, комерційних корпорацій, посадових осіб, громадян¹. Принцип законності притаманний лише демократичним державам, оскільки він є антиподом сваволі та беззаконня, припускає пов'язаність усіх органів держави правовими нормами, дії в їх рамках і в ім'я їх реалізації. Згідно ст. 19 Конституції України законність виступає принципом діяльності органів державної влади.

Разом з тим, з боку діяльності держави законність виступає як певний *метод державного управління суспільством*, тобто воно здійснюється виключно правовими засобами. Як метод державного управління суспільством законність означає, що:

- органи держави і посадові особи при здійсненні своєї діяльності, розробляючи і приймаючи рішення, спираються на принципи і вимоги законності;

- при організації реалізації прийнятих рішень вони не виходять за межі своєї компетенції;

- при здійсненні контролю і нагляду за законністю дій учасників суспільних відносин вони додержуються правових процедур, використовують правові засоби і способи.

Метод законності є основою для застосування інших методів державного управління: організації, примусу, виховання, контролю тощо. Він припускає високий рівень правової культури й одночасно є засобом підвищення рівня загальної та правової культури¹.

Законність є й режим реально діючого права, стан (атмосфера) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам, які у свою чергу покликані відображати принципи свободи і справедливості, закладені в праві.

Режим законності є неодмінним елементом демократії тому, що без законності демократія може перетворитися на охлократію – владу юрби. Без законності як режиму суспільно-політичного життя суспільство може погрузнути в анархії та хаосі, коли особа стає уразливою для безконтрольних дій з боку державної влади, незахищеною від її сваволі. Без законності немає демократії, без демократії неможливо забезпечити законність. Законність і демократія – фактори побудови правової держави.

У широкому розумінні законність – це режим суспільно-політичного життя, створюваний:

- державою, яка встановлює порядок видання (зміни, скасування) законів і підзаконних нормативно-правових актів, забезпечує їх відповідність потребам

¹ Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 485.

¹ Теорія держави та права : підруч. / [Є. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОРМ О. С. Ліпкан, 2011. – С. 452 – 453.

суспільного поступу;

– всіма суб'єктами права (державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями, комерційними організаціями, громадянами) в результаті однозначного розуміння та неухильного здійснення ними норм законів і підзаконних актів.

При режимі законності створюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму, справедливості, свободи і відповідальності; особа захищена від сваволі влади, суспільство – від анархії, хаосу, безладдя і насильства.

Характеристика законності передбачає розгляд її принципів.

Принципи законності – це *відправні засади, незаперечні засадничі вимоги, які лежать в основі формування норм права і ставляться до поведінки учасників правових відносин*. Принципи законності розкривають її сутність як режиму суспільно-політичного життя в демократичній правовій державі. До них можна віднести:

– *Верховенство закону щодо всіх правових актів*. Цей принцип передбачає виключність закону, тобто підпорядкованість закону всіх юридичних актів (нормативних і застосовних) відповідно до їх субординації. Конституція країни має вищу юридичну силу. Усі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативні акти – законам, причому підзаконні акти приймаються і діють лише тоді, коли певні суспільні відносини не врегульовані законом. Правозастосовні акти мають бути піднормативними, тобто відповідати нормативно-правовим актам – законам і підзаконним актам.

– *Загальність законності* означає, що в суспільстві всі державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадові особи, громадяни перебувають під дією закону. Не може бути винятку ні для фізичної, ні для юридичної особи, на яку б не поширювалися вимоги законності.

– *Єдність розуміння і застосування законів на всій території їх дії*. Закони є єдиними для всієї держави, всіх її регіонів. Вони висувають однакові вимоги до всіх суб'єктів, які перебувають у сфері їх часової та просторової дії. Єдине розуміння сутності та конкретного змісту законів забезпечує законність правозастосовної діяльності, однаковість застосування юридичних норм до всіх суб'єктів права. Єдність законів не виключає, а навпаки, припускає багатоманітність у правотворчості та правозастосуванні. Кожний орган держави, громадська або комерційна організація конкретизують і застосовують закони з урахуванням свого функціонального призначення і місцевих особливостей. Однак конкретизація і застосування відбуваються в межах закону та відповідно до нього.

– *Недопустимість протиставлення законності та доцільності*. Не можна відкидати закон, не виконувати його, керуючись міркуваннями життєвої доцільності (місцевої, індивідуальної тощо) тому, що такі міркування враховуються в законі. Правові закони самі володіють вищою суспільною доцільністю. Доцільність закону означає необхідність вибору суворо в межах закону найоптимальніших (таких, що відповідають цілям і завданням суспільства) варіантів здійснення правотворчої діяльності та діяльності з реалізації права. Наприклад, при визначенні кримінального покарання суддя,

керуючись законом, призначає той захід покарання, який є найдоцільнішим у конкретному випадку, з урахуванням тяжкості злочину, особи злочинця. У кожному окремому випадку закон має додержуватися, однак у рамках закону може прийматися той захід, що є найдоцільнішим у кожному конкретному випадку. Необхідність точного і неухильного виконання норм права незалежно від суб'єктивного ставлення до них окремих осіб обумовлена презумпцією доцільності чинного закону.

– *Невідворотність відповідальності за правопорушення* означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння. Правоохоронні органи покликані як запобігати правопорушенням, так і здійснювати ефективну протидію їм. У цьому полягає реальність законності – досягнення фактичного виконання норм права в усіх видах діяльності та невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення.

– *Обумовленість законності режимом демократії*, який передбачає суворе додержання типів правового регулювання, про які йшлося вище¹.

Безперечно, на цьому характеристика законності не закінчується. Для повного уявлення про неї варто говорити про вимоги законності, її гарантії, зв'язок законності з іншими правовими явищами, серед яких важливе місце посідає правопорядок. Ці дві категорії (законність і правопорядок) супроводжують правове регулювання й є його ефективним завершенням. Адже виходячи з мети правового регулювання, можна з впевненістю констатувати, що в результаті його здійснення в державі встановлюється саме правопорядок і має місце режим законності.

Особливої актуальності ця теза набуває в аспекті здійснення правоохоронної діяльності органами держави, серед яких особливе місце займає поліція. Адже саме вона, забезпечуючи захист та охорону прав та свобод людини і громадянина, повинна в своїй діяльності додержуватися вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів, реалізуючи при цьому законність як принцип, режим і метод своєї роботи. Так, ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» якраз проголошує і закріплює принцип законності як один з основоположних в її роботі та в ній зазначається, що поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази. Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

Під **гарантіями законності** розуміють умови та засоби суспільного життя і заходи, які вживаються державою для забезпечення режиму законності та сприяють руху країни до демократії, правової держави¹.

Структурно **гарантії законності** класифікують на **загальні** та **спеціальні**.

Загальними є об'єктивні умови суспільного співжиття, в межах яких

¹ Теорія держави та права : підруч. / [С. О. Гіда, С. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. С. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – С. 455 – 456.

¹ Котюк І. І. Основи правоведення : учеб. / І. І. Котюк. – К. : Генеза, 2003. – С. 97.

здійснюється правове регулювання та функціонує правова система. Вони визначають атмосферу функціонування та реалізації права, його ефективність і, як наслідок, визначають рівень законності. Вони ж створюють необхідні умови для розвитку і вдосконалення права, а отже, і для підвищення рівня законності.

Об'єктивний характер загальних гарантій та їх взаємозв'язок з функціонуванням суспільства надають можливість класифікувати гарантії за основними сферами його життєдіяльності. Саме вони і забезпечують різноманітні умови функціонування законності.

Економічні гарантії формуються у процесі функціонування економічної системи суспільства шляхом створення матеріальних умов реалізації норм права. Умовами, що забезпечують законність, є рівень розвинутості економічних відносин, стабільність діяльності суб'єктів господарювання, підвищення рівня економічного достатку населення, підвищення продуктивності праці, зростання обсягу виробництва, ефективна грошова система та економічна політика держави.

Політичні гарантії ґрунтуються на сильній легітимній державній владі, що здатна ефективно здійснювати управлінські функції, в тому числі й правоохоронні. Це влада, що спирається на демократичні інститути, користується підтримкою населення та здатна забезпечити і гарантувати реалізацію прийнятих нею рішень. Легітимна демократична влада є запорукою стабільності суспільства, забезпечення суспільної злагоди і безпеки та ефективної протидії порушенням закону.

Важливе значення серед політичних умов гарантування законності належить іншим суб'єктам політичних відносин, що є складовими політичної системи суспільства. Адже саме їх діяльність становить перешкоду авторитарного тиску недемократичної держави на суспільство, сприяє відображенню та врахуванню різноманітних інтересів суспільства, забезпечуючи їх компроміс і гарантує участь населення як у прийнятті, так і реалізації державно-владних рішень. У свою чергу це гарантує усвідомлене ставлення до права та добровільне виконання його норм.

Ідеологічні гарантії формуються у процесі духовного розвитку суспільства. Правова ідеологія є важливим елементом суспільної й тому перебуває під впливом політичної, правової та загальної культури населення. Особливого значення має правова культура, що формує повагу до права та переконання в необхідності усвідомленого виконання його норм. Політична культурна забезпечує переконання в демократичності державної влади, її суспільному та соціальному значенні, можливості забезпечити та гарантувати суб'єктивні права. Формування необхідного рівня культури населення забезпечується шляхом правового виховання, прийняття зрозумілих і реальних для виконання норм права, правової пропаганди, патріотичної роботи, формування поваги до прав людини та відчуття відповідальності.

Соціальні гарантії передбачають наявність стабільного суспільства з високим рівнем життя та соціальної захищеності населення. Вони відображають суспільне значення людини, реальні можливості усвідомленого функціонування як суб'єкта суспільних відносин. Звичайно ж незахищеність

населення, падіння життєвого рівня, зростання безробіття та вартості соціальних послуг свідчить про політичний авторитаризм держави і перешкоджає сприйняттю прийнятих нею рішень. Особливо значення цих гарантій підвищується в перехідний період розвитку держави, коли становлення нових державно-владних інститутів не забезпечує в повній мірі реалізацію загальносоціальних функцій держави. І тут важливо пам'ятати, що стабільна законність можлива лише за умови соціальної стабільності та впевненості населення не лише в завтрашньому дні, а й у гарантованості наданих прав і свобод¹.

Юридичні гарантії являють собою сукупність умов, засобів, організаційно-правових заходів, безпосередньо спрямованих на забезпечення режиму законності та правопорядку, і є юридичними формами загальних гарантій. Окрім того, юридичні гарантії закріплюються, врегульовуються в чинному законодавстві, системі норм права, тож, по суті, вони є численними проявами самого права в тій його частині, яка покликана забезпечувати діяльність права в цілому. Сама специфіка права, притаманні йому механізми, а також робота юридичних органів спрямовані на те, щоб вимоги законності реально «працювали», фактично здійснювались. *Видами юридичних гарантій є правові умови, правові засоби, організаційно-правові заходи.*

Правовими умовами об'єктивного порядку є стан чинного права та законодавства (їх ще називають нормативною основою законності), від якого значною мірою залежить міцність і стабільність режиму законності та правопорядку. Вони повинні відповідати закономірностям суспільного розвитку, йти в ногу з його тенденціями, оптимально втілювати в собі правові засоби, методи, типи правового регулювання стосовно тієї чи іншої сфери суспільних відносин, у них не повинно бути прогалин і суперечностей, їх слід доводити до загального відома, забезпечувати необхідними механізмами реалізації та охорони тощо. Відсутність цих властивостей у праві та законодавстві стає причиною різного роду правопорушень, особливо у сфері економіки, ускладнює протидію злочинності. Відомо, якщо норма права відстає від життя або суперечить йому, то її виконання буде не меншим злом, аніж її порушення.

Юридичною гарантією є і така правова умова суб'єктивного порядку як стан правової науки, повноти і розвитку в ній прогресивних, гуманістичних положень, науково-теоретичних конструкцій. Наявність у ній прогресивних наукових концепцій безпосередньо впливає на рівень законності та правопорядку в країні. Сприйняття сучасною вітчизняною правовою наукою загальнолюдських цінностей, утілення їх положень у законодавчу та правозастосовну практику дозволили зміцнити законність у діяльності державних органів, особливо поліції, посадових осіб, досягти успіху в забезпеченні стабільності та міцності правопорядку.

Правові засоби як вид юридичних гарантій являють собою досить широкий

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 333 – 336.

спектр. Їх основу становить закріплений у законі обов'язок держави, її органів, посадових осіб, громадян, різних суспільних об'єднань суворо додержуватись і виконувати закони. Значне значення серед правових гарантій законності та правопорядку мають конституційно-правові засоби – принципи, норми, процедури, які покликані забезпечити верховенство права і конституції як основного джерела національного законодавства, додержання прав, свобод і законних інтересів громадян. Конституція України встановлює систему органів нагляду і контролю за станом законності у сферах законотворчості та правореалізації. Особливу роль у забезпеченні верховенства Конституції відіграє Конституційний Суд України¹.

Важливе місце серед правових гарантій законності та правопорядку посідає право на судовий захист. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. На захист прав і свобод людини спрямований інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Кожному надається право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Серед правових засобів гарантування законності значна роль відводиться процедурним нормам. Законодавчо закріплені права та свободи можуть бути успішно реалізовані лише при наявності надійного процесуального механізму реалізації цих прав, їх забезпечення та захисту.

До організаційно-правових заходів як виду юридичних гарантій законності належить діяльність суб'єктів правоустановлюючих повноважень, яка спрямована на удосконалення законодавства. Кінцевою метою їх діяльності є створення правових за змістом законів, інших нормативно-правових актів.

У системі організаційно-правових заходів вагоме значення має видання індивідуально-правових актів. Приймаючись на основі законів, вони спрямовані на забезпечення законності в реальних конкретних життєвих ситуаціях, на усунення перешкод у додержанні, виконанні, використанні прав і свобод громадян іншими суб'єктами права, ліквідацію допущених правопорушень (відміна незаконних нормативно-правових актів, вироків суду, адміністративних стягнень тощо).

Провідна роль серед юридичних гарантій належить здійсненню правосуддя – діяльності судів, які розглядають і вирішують цивільні та кримінальні справи з метою захисту прав громадянина всіх суб'єктів права. Правосуддя виконує й контрольну функцію. Судовий контроль проводиться конституційним судом, судами загальної юрисдикції. Здійснювані судовими органами організаційно-правові заходи захисту прав суб'єктів – це, з одного боку, заходи захисту, які здійснюються за ініціативою суб'єктів, чий права порушені, а з іншого – заходи

¹ Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 399.

судового контролю.

У забезпеченні законності та правопорядку неабияке значення має юридична відповідальність, яка застосовується до правопорушників. Основною метою і функцією юридичної відповідальності є загальне попередження на адресу потенційних правопорушників і попередження самого правопорушника. Зміцненню законності та правопорядку сприяють і захисно-поновлюючі заходи з відновлення порушених прав громадян і організацій. Ці заходи здійснюються, як правило, за ініціативою самих суб'єктів порушених прав за їх скаргами, заявами. До таких заходів належать:

- примусове виконання юридичних обов'язків (стягнення за рішенням суду аліментів, податків тощо);
- усунення перешкод у здійсненні права (скасування незаконного рішення, яке перешкоджає здійсненню права);
- відновлення попереднього стану, що існував до порушення права (наприклад, індивідуально-правовий припис здійснити певну роботу, виконати вказану дію для усунення перешкод у користуванні суб'єктивними правами, відшкодування нанесеної шкоди тощо).

До *контрольно-наглядових заходів* гарантування законності належать прокурорський нагляд, нагляд органів державної інспекції¹.

12.6 Поняття правопорядку, його ознаки, зміст, структура, функції та принципи

Із законністю тісно пов'язане інше правове явище – правопорядок (правовий порядок). Поняття *«правапорядок»* широко використовується в чинному законодавстві, охорона правопорядку – найважливіша функція держави.

Найбільшого поширення одержав погляд на правопорядок як на реалізовану законність, суспільний порядок, що встановлюється та охороняється державою на основі чинних норм права та в режимі законності. З цього погляду правопорядок є продуктом дії в суспільстві режиму законності. Від рівня законності залежить рівень правопорядку. Правопорядок – підсумок правового регулювання, його реалізована мета. Міцність правопорядку, його стабільність і непорушність забезпечується не формальною, а реальною законністю. У свою чергу правопорядок обумовлює зміст законотворчої діяльності, правовий характер законів. Правопорядок є важливою передумовою ефективного функціонування всієї системи соціальних відносин. Він є важливим структурним елементом громадського порядку, під яким розуміється правильно налагоджений стан всієї сукупності суспільних відносин.

Правопорядок – це заснована на праві та законності організація правового життя, що відображає якісний фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом.

Правопорядок варто відрізнити від близького, але не ідентичного йому

¹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 400.

явища – *громадського порядку*, що як і правопорядок характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин. Однак на відміну від правопорядку громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, але й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін.

Отже, **громадський порядок** – це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів. Громадський порядок забезпечується переважно силою суспільного впливу. Але це не означає, що його стан байдужий для держави. З одного боку, найважливішою частиною громадського порядку є правопорядок, з іншого – стан громадського порядку зумовлює багато в чому стан правопорядку.

Тривалий час різниця між законністю і правопорядком не проводилась і вони використовувались як рівнозначні поняття, але це неправильно. Законність – це засіб встановлення правопорядку, а правопорядок – результат здійснення права і законності. Міцність і ефективність правопорядку залежить від ступеня втілення вимог законності. Якщо законність виступає як причина, то правопорядок – як наслідок. Законність – це повнота реалізації правових норм, а правопорядок – їх фактичне втілення в життя. Законність – засіб підтримки правопорядку¹.

Правовий порядок кожного суспільства розкривається через його ознаки, принципи, функції, зміст, форму та структуру.

Основні ознаки правопорядку:

- закладається в нормах права у процесі правотворчості;
- спирається на принцип верховенства права та панування закону в галузі правових відносин;
- встановлюється в результаті реалізації норм права, тобто здійснення законності в діяльності з реалізації права;
- створює сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав;
- припускає своєчасне та повне виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;
- вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто вчинив правопорушення;
- встановлює сувору громадську дисципліну;
- припускає чітку та ефективну роботу всіх державних і приватних юридичних органів і служб, насамперед правосуддя;
- створює умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння індивідуальній свободі;
- забезпечується всіма державними заходами, включаючи примус¹.

Принципи правопорядку – *вихідні положення та ідеї, що визначають зміст правопорядку і забезпечують розуміння його природи та сутності.*

За характером і значимістю принципи класифікують на: *загальносоціальні, загальноправові та спеціальні.*

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 225 – 226.

¹ Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.]; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 234.

Загальносоціальні принципи визначаються закономірностями і тенденціями суспільного розвитку та характеризують правопорядок як суспільну категорію, що функціонує в суспільстві та забезпечує його системність. Це принципи демократизму, гуманізму, справедливості, верховенства інтересів суспільства, які отримують правове закріплення та виявляються в існуючому правопорядку.

Загальноправові принципи характеризують усі правові реалії, забезпечуючи єдність права та відображаючи особливості окремих правових понять. Вони визначають правопорядок як політико-правове явище. Основними серед них є: рівність перед законом; обов'язковість закону для всіх суб'єктів; верховенство Конституції; законність, верховенство прав людини і громадянина; невідворотність відповідальності тощо.

Спеціальні принципи характеризують правопорядок як самостійну й якісно відокремлену структуру. Основними серед них є:

– *принцип визначеності* забезпечує закріплення вимог правопорядку та його функціонування на основі норм права. Це забезпечує визначеність суспільних відносин, що регулюються правом і сфери дії правопорядку;

– *принцип системності* забезпечує наявність системи відносин, що регламентуються правом, формуються та функціонують під впливом єдиних економічних, політичних і соціальних факторів, засновуються на єдиній сутності права та забезпечуються силою єдиної державної влади. Саме ці відносини і складають правопорядок;

– *принцип стійкості* правопорядку забезпечується державою шляхом закріплення його положень нормами права, створення умов щодо його реалізації, вимог правопорядку та діяльності правоохоронних органів зі стабілізації й охорони правопорядку;

– *принцип єдності* правопорядку забезпечується його заснованістю на єдиних політичних і правових принципах, гарантованістю єдиною державною волею і законністю, поширеністю правопорядку на територію всієї держави та взаємодією структурних його елементів;

– *принцип конституційності* означає, що правопорядок складають конституційно закріплені норми, реалізація правопорядку забезпечується законодавчо, а порушення його вимог тягне застосування нормативно закріплених засобів відповідальності;

– *принцип законності* зумовлює призначення законності як умови виникнення та функціонування правопорядку. Законність є основною юридичною характеристикою правопорядку, що зумовлює всі сторони його функціонування;

– *принцип цілісності та структурності* визначає правопорядок як складну динамічну систему, цілісний і складний механізм, що характеризується цілеспрямованою взаємодією багаточисленних структурних елементів. Цілісність і структурність виступають тими життєво необхідними властивостями правопорядку, що надають можливість звести воедино існуючі нормативні акти і багаточисельних суб'єктів у одне цілісне утворення – суспільство;

– *принцип субординації* визначає чітке підпорядкування та ієрархічну

субординацію елементів структури правопорядку, взаємодію учасників за функціями, їх компетенцією, правами та обов'язками. Цей принцип характеризує зв'язки структури правопорядку по вертикалі з врахуванням ієрархічної субординації й по горизонталі як рівноцінні компоненти. Названий принцип забезпечує: субординацію органів держави, посадових осіб та організацій за соціальним призначенням, функціями та місцем у механізмі держави; підпорядкування нормативних актів за юридичною силою; підпорядкування актів реалізації права та їх відповідність нормам закону;

– *принцип гарантованості* правопорядку має декілька аспектів. По-перше, це гарантованість прав та інтересів людини, задоволення яких є підставою вступу суб'єктів у взаємодію у сфері права. По-друге, це гарантованість норм права, що забезпечується державою та правомірною поведінкою суб'єктів права; по-третє, гарантуються можливості бути учасником правопорядку шляхом використання суб'єктивних прав і добровільного виконання обов'язків. По-четверте, гарантується можливість досягнення правомірними засобами законного результату як основи стабільного правопорядку;

– *принцип підконтрольності* забезпечує нормальне функціонування правопорядку. Постійний, загальний та універсальний контроль здійснюється суспільством у процесі реалізації демократичних інститутів, державою – у процесі регулятивного впливу на суспільство та громадянами – у процесі реалізації ними прав з управління суспільством. Контроль правопорядку здійснюється шляхом перевірки якості законів, відповідності підзаконних актів, ефективності правореалізаційної практики; ступеня реалізації прав та свобод людини; добровільністю виконання юридичних обов'язків і ступенем досягнення мети правового регулювання.

Аналіз правопорядку зумовлює необхідність його визначення як системного утворення, що характеризується наявністю взаємодіючих елементів, які мають своєрідні властивості, співвідносяться між собою на основі статичної та динамічної впорядкованості. Елементи правопорядку характеризуються відносною залежністю, автономністю, підсистемністю. Наявність структури характеризує правопорядок як якісно цілісну категорію, що має зовнішні зв'язки, які забезпечують взаємодію з оточуючим середовищем, та внутрішні зв'язки, що забезпечують взаємодію структурних елементів правопорядку. Їх упорядкованість має юридичні характеристики, засновується на нормативності та притаманна всім елементам правопорядку.

Елементами структури правопорядку є:

1. *Правова структура суспільства*, яка отримує правове закріплення, елементами якої є держава, державні органи, установи та організації; недержавні об'єднання, соціальні групи, громадяни, які є суб'єктами права. Їх особливостями є чітке визначення компетенції, повноважень, функціонального призначення та сфер можливої взаємодії. Учасники правопорядку визначаються конституційно, вони повинні бути офіційно оформленими, мати визначений правовий стан і правовий статус.

Суб'єкти суспільних відносин визнаються учасниками правопорядку лише державою. Саме вона визначає перелік учасників, їх субординацію; забезпечує

правову процедуру взаємозв'язків між учасниками та обирає правові методи, форми їх регулювання.

Правова структура закріплює фактичну будову суспільства, що забезпечується організаційними і правовими засобами.

2. *Правові відносини та зв'язки* є найбільш динамічним елементом правопорядку. Вони характеризуються послідовністю виникнення, розвитку, зміни, припинення та отримують відображення в нормах процесуального законодавства. До відносин і зв'язків включаються: реалізованість прав та обов'язків, свобода та відповідальність особи, правова обґрунтованість дій суб'єктів та їх гарантованість; законність і справедливість відносин і зв'язків. Правовідносини являють собою систему взаємозв'язків, що характеризуються ієрархічною підпорядкованістю, організованістю та упорядкованістю. Необхідною умовою їх розвитку є послідовність, черговість та етапність.

3. *Атрибутивні елементи правопорядку* виявляються в упорядкуванні елементів структури. Як правило, вони закріплюються в розпорядженнях, регламентах, протоколах і визначають урегульованість учасників та їх відносин; зв'язки та властивості; методи впливу на поведінку суб'єктів; процедури виникнення і розвитку елементів. Акти, що регламентують процеси та розвиток, мають юридичну форму, значний ступінь формальності, нормативний характер, ієрархічне підпорядкування, юридичну силу та засновані на вимогах законності.

Важливим для характеристики правопорядку є визначення його змісту. **Зміст правопорядку** – це система правових і неправових процесів, властивостей та ознак, які визначають його сутність. Розрізняють три аспекти змісту правопорядку:

– *матеріальний зміст* складають закономірності виникнення, функціонування та розвитку процесів, що складають структуру правопорядку у взаємозв'язку з економічною системою суспільства;

– *державно-вольовий зміст* складають аспекти вияву волі держави та інтересів усіх учасників правопорядку;

– *юридичний зміст* правопорядку характеризується ступенем реалізації права і законності; узгодженістю суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; станом урегульованості та упорядкованості правових відносин та зв'язків¹.

Правопорядок виконує важливі з точки зору існування впорядкованих суспільних відносин **функції**, основні напрями формування і підтримання стабільного правового стану системи суспільних відносин. Розрізняють:

– *функцію впорядкування зовнішніх зв'язків і відносин з великими системами суспільства* – економічною, політичною та іншими, складовим елементом яких є правопорядок. Зазнаючи впливу зовнішнього середовища – економічних, політичних, соціальних та інших факторів, правопорядок у свою чергу сприяє впорядкуванню і стабілізації всіх найважливіших зв'язків і відносин з суспільним середовищем;

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Засць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 336 – 338.

– функцію зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин усередині правопорядку на різних структурних рівнях його впорядкування. Ця функція характеризує автономне «буття» системи правопорядку, відокремлює якісну визначеність його як цілого у внутрішній взаємодії власних складових частин. Завдяки цій функції досягаються специфіка правопорядку, його сутнісні ознаки як правового стану системи суспільних відносин;

– функцію збереження і вдосконалення правопорядку – виражається в його непохитності та протистоянні зовнішнім впливам руйнівного характеру (правовий нігілізм, волюнтаризм, правопорушення, зловживання правом тощо), збереженні та розвитку власної якісної визначеності, відкритості впливу зміцнюючого характеру (розвиток демократії, вдосконалення законів, укріплення законності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів тощо). Єдиним засобом виживання та розвитку правопорядку є його вдосконалення¹.

Нині правовий порядок демократичної держави необхідно розглядати не лише суто як правове явище, що обов'язково повинне забезпечуватися державою та силою державного примусу, але і як соціальне, оскільки людина, як компонент суспільства, є головним об'єктом і суб'єктом, який впливає на його формування, з усіма її потребами, які надають можливість для ефективного розвитку. Правопорядок охоплює ті сфери відносин між людьми, що пов'язані з найважливішими цінностями для людини й суспільства загалом: життя, свобода, здоров'я, власність та ін. Забезпечення впорядкованості відносин між людьми на основі правових принципів становить передумову безпечного буття людини, задоволення її найважливіших людських потреб. Для повноцінного фізичного й духовного життя людини необхідно створити умови для підтримання природних функцій організму, розвитку особистості². Забезпечувати, підтримувати та охороняти правопорядок безперечно повинна в першу чергу держава через надані їй владні повноваження та правоохоронну функцію.

Забезпечення правопорядку засобом ефективної правоохоронної діяльності – це одне з головних завдань кожної демократичної сучасної держави. І навіть демократія і свобода особи, права людини та громадянина залишаються порожніми словами доти, поки й оскільки відсутній надійний та ефективний механізм практичної реалізації та захисту цих прав і свобод. При всій значимості самоорганізації народу, ролі суспільних об'єднань тільки держава через спеціально створювані органи і структури здатна забезпечити всебічне реальне виконання завдань із захисту життя, честі, гідності своїх громадян, їхніх законних інтересів і власності.

Найвищою цінністю сучасного, цивілізаційного прогресу є людина, її права та свободи. У свою чергу це зумовлює об'єктивну необхідність внесення суттєвих уточнень у політику системних перетворень. Йдеться про істотне

¹ Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / [В. С. Ковальський (керів. авт. колек.), В. Т. Білоус, Е. Ф. Демський та ін.] ; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 240 – 241.

² Гіда С. О. Праксеологічна сутність правопорядку / С. О. Гіда // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 136 – 142.

посилення соціальної спрямованості курсу ринкових реформ, перетворення соціального чинника у важливий інструмент прискорення економічного зростання, підвищення дієвості влади, досягнення в суспільстві взаєморозуміння та злагоди¹.

Контрольні питання:

1. Чи можна розглядати правове регулювання як різновид правового впливу на суспільні відносини?
2. Сформулюйте поняття правового регулювання та вкажіть його ознаки.
3. Наведіть елементи механізму правового регулювання.
4. Розкрийте поняття правового впливу та вкажіть його основні види.
5. Охарактеризуйте типи правового регулювання.
6. Сформулюйте поняття законності.
7. Визначте відмінність правопорядку та громадського порядку.
8. Розкрийте сутність правопорядку як правового явища.
9. Які принципи законності Ви можете назвати?
10. Вкажіть які є принципи законності та правопорядку?

¹ Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Онопенко Петро Васильович. – К., 2005. – 193 с.